

І. М. ЦУРКАН (Національний гірничий університет)

СТИМУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ ЗАСОБАМИ ПОДАТКОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Проаналізовано податкову систему України стосовно створення сприятливого податкового режиму для розвитку промислових підприємств. На основі аналізу податкової системи України та узагальнення зарубіжного досвіду стимулювання промислових підприємств визначено шляхи посилення стимулювальної ролі податків на розвиток промислових підприємств.

Проанализирована налоговая система Украины относительно создания благоприятного налогового режима для развития промышленных предприятий. На основе анализа налоговой системы Украины и обобщения зарубежного опыта стимулирования промышленных предприятий определены пути повышения стимулирующей роли налогов на развитие промышленных предприятий.

The article has analyzed the Ukrainian taxation system in terms of creating favorable tax conditions for industrial development. On the basis of Ukrainian tax system analysis and generalization of foreign experience in the field of stimulating industrial enterprises, the ways of increasing tax-driven incentives for industrial development have been determined.

Для забезпечення процесу постійного поступального економічного розвитку й успішного подолання кризових явищ уряд кожної країни використовує арсенал методів, які існують у системі державного впливу на економіку, відповідно до прийнятої теоретичної концепції регулювання економіки й обраною моделлю економічного розвитку.

Відомо, що державне регулювання економіки ґрунтується на системі державних інструментів (регуляторів), які можна поділити на три види: правові, адміністративні та економічні. До правових інструментів належать законодавчі та підзаконні документи, які регламентують основні норми та правила економічної діяльності господарських суб'єктів та окремих громадян. Правові регулятори визначають загальну межу державного втручання в економіку.

Адміністративні інструменти – це постанови органів виконавчої влади, які дозволяють, забороняють або обмежують окремі види господарської діяльності. Одна з вимог, яка висувається до цього виду регуляторів, полягає у мінімізації використання адміністративних важелів.

Економічні інструменти відіграють найважливішу роль у державному регулюванні економічних процесів. До них відносять оподаткування, ціноутворення, кредитування, інвестування. Податкове регулювання – це заходи непрямого регулювання економіки через зміну податків, податкових ставок, податкових пільг, зниження або підвищення загального рівня оподаткування, відрахувань до бюджету.

Статистичні дані про питому вагу податкових надходжень у загальних доходах Зведеного бюджету України свідчать, що з 69,7 % у 2004 р., частка податкових надходжень у першому півріччі 2005 р. збільшилася до 82,5 % [1; 2]. Така тенденція дає підстави зробити висновок про те, що акцент у податковій політиці зроблено на фіскальній функції – наповнення бюджету, а її регулююча та стимулююча ролі і функції фактично зведені нанівець.

Промислові підприємства є основними системоутворюючими елементами багатьох життєво важливих сфер держави, зокрема, таких: в економічній – базис утворення вартості; бюджетній – джерела наповнення; територіальній – містоутворювачі; науковій та освітній – рушій розвитку, споживачі та джерела знань; соціальній – місця реалізації людських можливостей та забезпечення засобами існування; податковій – джерела надходжень; у фінансовій – мультиплікатори грошей.

Основний податковий тягар несуть саме великі промислові підприємства, і тому окремі питання проблем розвитку промисловості та впливу системи оподаткування на цей сектор економіки досліджено у працях українських науковців В. М. Гейця, Т. І. Єфименко, С. О. Іщук, Є. О. Литвиненко, Т. С. Смовженко, А. М. Соколовської та ін.

Проте деякі аспекти щодо посилення стимулювальної ролі оподаткування на розвиток промислових підприємств розглянуті недостатньо глибоко або мають дещо застарілий характер.

Тому метою дослідження, результати якого викладаються у даній статті, є визначення шляхів щодо посилення стимулювальної ролі податків на економічний розвиток промислових підприємств на основі аналізу податкової системи України та узагальнення зарубіжного досвіду стимулювання промислових підприємств за допомогою важелів податкового регулювання.

Відомо, що ефективність реалізації стимулюючої функції оцінюється за результатами господарювання. Стосовно розвитку промисловості ефективність стимулюючої функції податків можна оцінити на основі аналізу темпів зростання кількості промислових підприємств, обсягів виробництва, чисельності зайнятих тощо.

Джерелами високих темпів економічного зростання, які спостерігались в Україні в останні роки, були в основному екстенсивні фактори: перш за все – дозавантаження існуючих виробничих потужностей, а також дія таких факторів, як значне попереднє знецінення національної грошової одиниці та вартості робочої сили, що фактично збільшило цінову конкурентоспроможність національного виробництва [3]. Потенціал цих факторів майже вичерпано.

Реальний сектор економіки почав уповільнюватися ще в середині 2004 р., і це пов'язано в першу чергу з політичним процесом усередині країни. За даними НБУ, прямі іноземні інвестиції в першому кварталі 2005 р. порівняно з аналогічним періодом минулого скоротилися на 25 %. Заяви уряду про реприватизацію спричинили зменшення внутрішніх інвестицій. Серед великих приватних підприємств спостерігається спрямування прибутку на виплату дивідендів замість розвитку виробництва, інвестиційна діяльність держпідприємств згорнула завдяки підвищенню нормативу відрахування прибутку до бюджету [4].

Результат зниження інвестиційного попиту – зменшення темпів зростання промислового виробництва і ВВП. За даними Держкомстату, як показано на рис. 1, темпи зростання ВВП і промислового виробництва України у 2005 р. продемонстрували суттєве відставання від торішніх показників [5]. Кількість збиткових промислових підприємств не зменшується. Якщо у 2004 р. збитково працювало 37,5 % промислових підприємств, то на протязі січня–жовтня 2005 р. 40,0 %.

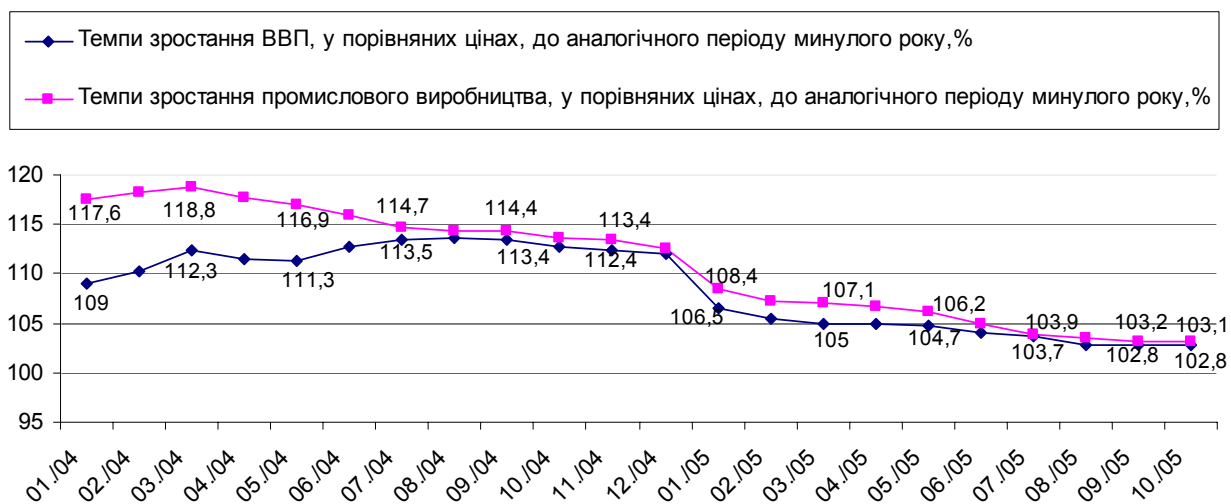

Рис. 1. Темпи зростання ВВП і промислового виробництва на Україні

Середньорічна кількість найманих працівників у промисловості також з кожним роком зменшується. Дана ситуація, яка сформувалась в Україні свідчить про те, що стимулююча функція податків не використовується належною мірою, а перевага в основному надається фіскальній функції податків. Також невиправдане сьогодні зміщення акцентів економічної політики з промислово-інвестиційної на соціальну.

Як показує досвід «передових» країн, на які намагається рівнятися Україна, соціальній фазі економічного розвитку передують десятиріччя промислового зростання, тобто фаза індустріальна.

Наші дослідження свідчать, що основні засади, які характеризують податкову систему стосовно створення сприятливого податкового режиму для розвитку промислових підприємств це:

- частка податкових надходжень у доходах бюджету;
- структура податкової системи, тобто співвідношення між величинами прямих і непрямих податків; співвідношення між верхньою і нижньою межами оподаткування за кожним з основних податків;
- рівень податкового навантаження;
- наявність пільгового оподаткування;
- рівень законодавчого забезпечення податкової системи.

Аналіз структури вітчизняної системи оподаткування свідчить про те, що у 2003–2004 рр. частка прямих податків у доходах зведеного бюджету перевищувала частку непрямих податків. Але у 2004 р., як видно з табл. 1, частка прямих податків

у податкових надходженнях зменшилась на 2,7 %, а частка непрямих податків збільшилась на 2,9 %, тоді як у розвинутих країнах світу зараз існує чітка тенденція до збільшення частки прямих податків у надходженнях до бюджету.

Таблиця 1

Структура податкових надходжень до зведеного бюджету України, %

Податкові надходження	2002 р.	2003 р.	2004 р.
	100 %		
Прямі податки:	44,5	49,2	46,5
податок на прибуток підприємств	20,7	24,4	25,6
податок з доходів фізичних осіб	23,8	24,9	20,9
Податки на власність	1,3	1,1	1,0
Збори за спеціальне використання природних ресурсів	5,4	5,1	5,4
Непрямі податки:	45,3	41,1	44,0
податок на додану вартість	29,6	23,2	26,5
акцизний збір	9,0	9,7	10,6
Податки на міжнародну торгівлю та зовнішні операції	5,2	7,0	8,0
Інші податки	3,4	3,4	3,0

Окрім того, негативним є те, що зменшення частки прямих податків відбувалося за рахунок зниження питомої ваги прибуткового податку з громадян. Зміна співвідношення непрямих податків з прямими в бік непрямих пояснюється умовами, що склалися в Україні на сьогодні.

Виходячи з того, що в країні не задіяні інші важелі організаційно-економічного, правового та адміністративного регулювання, які достатньою мірою сприяли б підвищенню рівня ділової активності в бізнесовому середовищі, податок на додану вартість за таких умов зміщує податковий тягар з виробників у бік населення, тим самим створюючи тимчасові умови для виникнення необхідної ресурсної бази для підвищення ділової активності, оскільки оподатковується споживання, а не безпосередній дохід суб'єкта господарської діяльності.

На сьогодні податкове навантаження на промислові підприємства включає податки, частина яких входить у собівартість продукції, другі входять у ціну продукції, а треті сплачуються з прибутку. Податки, які включаються в собівартість продукції і входять до ціни продукції, мають значно меншу здатність регулювати процеси виробництва та відтворення на підприємстві, ніж податки, які відносяться на фінансові результати, оскільки вони включаються до ціни продукції і, таким чином, сплачуються споживачами.

Однак збільшення частки податків, які входять до собівартості продукції, негативно впливає на конкурентоспроможність продукції, тому що веде або до зростання цін, або до зменшення

норми прибутку. До зростання ціни пропозиції це призводить, коли попит на продукцію не є еластичним за ціною. І в разі зменшення обсягу пропозиції маса прибутку знизиться; якщо обсяг пропозиції залишиться попереднім, то й маса прибутку, яку отримує підприємство, також не зміниться. Для продукції, попит на яку є еластичним за ціною, це призводить до відносного зменшення прибутку і відповідно маси податків, які виплачуються з прибутку, а це в свою чергу зменшує розмір чистого прибутку, який залишається у розпорядженні підприємства і виступає фінансовим потенціалом його розвитку.

Зміщення податкового тиску в бік майнових податків і ресурсно-рентних платежів спричинить необхідність подальшого диференціювання їх ставок і фактичного перетворення їх у сукупність індивідуальних нормативів оподаткування. Встановлення високої єдиної ставки майнового податку зашкодить, насамперед, інтересам капітало- та наукомістких виробництв, які перебувають у власності держави, і їх фінансовий стан може різко погіршитись [6].

У деяких галузях промисловості питома вага такого ресурсного податку, як плата за землю, займає друге місце у собівартості продукції після зборів на соціальне страхування. Це стосується групи машинобудівних галузей. Діяльність цих підприємств потребує непорівнянні із іншими галузями витрати на підготовку виробництва (науково-дослідні, проектно-конструкторські і технологічні роботи), значних основних фондів, земельних ділянок для розміщення виробництва і допоміжних служб.

Наприклад, підприємства важкого машинобудування, авіа- і судобудування не можуть розміститися на обмежених територіях або широко використовувати багатоповерхові будинки як інші галузі. Для них необхідно розвинуте транспортне, складське господарство, очисні споруди. Цикл виробництва в таких підприємствах тривалий, має різноманітні переділи. На жаль, усі ці обставини не враховуються економічною політикою (податками, платежами за землю, порядком кредитування тощо) і збільшують собівартість продукції машинобудівних галузей.

Найвпливовішим податком, з точки зору стимулювальної ролі, є податок на прибуток. Прибуток, який отримує підприємство, є основним внутрішнім джерелом формування фінансових ресурсів, які забезпечують його розвиток. Якщо податок на прибуток занадто великий, це зменшує зацікавленість підприємства в його отриманні, і воно намагається приховати прибуток і будь-якими засобами збільшити фонд оплати праці чи інші витрати або зменшити масштаби діяльності. Тому підвищення ефективності податкової системи України має відбуватися через посилення стимулювальної ролі податку на прибуток. Тенденція зниження рівня ставок податку на прибуток, що існує на сучасному етапі розвитку в системі оподаткування прибутку корпорацій у західних країнах, неприйнятна для України, оскільки не приведе до розширення бази оподаткування, в умовах спаду виробництва, а навпаки може призвести до істотного дефіциту бюджету.

На наш погляд, стимулювати розвиток промислових підприємств можливо шляхом застосування при оподаткуванні обґрунтованої диференціації ставок податку на прибуток залежно від виду діяльності (сфера матеріального виробництва і фінансово-посередницька діяльність) та розміру одержуваного прибутку.

Диференціація ставок податку на прибуток за видами діяльності доцільна у зв'язку з тим, що різні види діяльності неоднаково впливають на

хід відтворювального процесу: ті, що створюють матеріальні блага – сфера реального виробництва, і ті, що сприяють процесу виробництва – фінансово-посередницька сфера. Надмірне зростання кількості останніх може призвести до нераціонального зростання суспільних витрат.

З метою усунення диспропорції між реальною і фінансово-посередницькою сферами слід обмежити понадприбутки (прибутки, що перевищують середній рівень рентабельності реального виробництва) тих фінансово-посередницьких структур, які безпосередньо не вкладають кошти на розширення виробництва, а займаються високодохідними і високоліквідними операціями, встановивши для них ставку податку на прибуток на 10...15 процентних пунктів вищою від базової ставки.

Стимулюючий ефект може мати регресивне оподаткування прибутку реального сектору економіки, що визначається зниженням ставки оподаткування в міру зростання прибутку, що буде створювати зацікавленість у зростанні ефективності виробництва, у тому числі за рахунок його обсягів.

Одним із основних способів податкового регулювання діяльності підприємств реального сектору є податкові пільги. Під час їх застосування досягається зниження рівня податкового навантаження на певні галузі. Разом із позитивними, пільгам притаманні і негативні моменти, серед яких: зниження рівня наповнення бюджетів різних рівнів, деформація конкурентних умов, зміна господарської поведінки платника з метою переведення здійснюваних операцій тощо до категорії пільгових.

У 2004 р. з 700 тисяч юросіб, зареєстрованих в Україні, понад дві третини користувалися різними пільгами. У результаті обсяг наданих пільг зрівнявся з дохідною частиною зведеного бюджету. За підрахунками ДПАУ, як показано на рис. 2, за минулий рік податкові пільги по-українськи становили загалом 90,9 млрд грн, а доходи зведеного бюджету за даними Мініфіну – 90,5 млрд грн [7].

Рис. 2. Динаміка контрольованих ДПАУ податкових пільг і надходжень до бюджету

Серед основних недоліків пільгового оподаткування в Україні, які призвели до скасування багатої кількості пільг не соціальної спрямованості Законом України від 31.03.05 р., можна віднести:

- не спрацьовував механізм компенсації втрат бюджету від пільгового оподаткування надходженнями від інших джерел доходів;
- розвиток галузей, яким надавалися пільги, відбувався нижчими від очікуваних темпів або взагалі не відбувався;
- використання пільг суб'єктами господарювання мало нецільовий характер;
- відбувалась активізація тіньового сектора економіки [8].

Протиставлювана податковим пільгам політика загального зниження ставки податку на прибуток, при всій її значимості, все-таки не зможе ефективно впливати на певні сфери й напрямки економічної діяльності (см. рис. 2). Тому великий теоретичний і практичний інтерес представляє аналіз системи податкових пільг використовуваних у розвинених країнах, де пільги використовуються стосовно до кожного великого податку. Пільги, які націлені на загальне стимулювання виробничої діяльності, стосуються насамперед оподаткування прибутку.

На сьогоднішній день у розвинених країнах при оподаткуванні прибутку зберігається потужна система пільг, яка забезпечує ефективне

функціонування механізму податкового стимулювання, незважаючи на деяке зменшення кількості податкових пільг в 80–90-х рр.

Сталий характер носять пільги, які надаються промисловим підприємствам, спрямовані на стимулювання інвестиції й науково-технічної діяльності. Важливою формою податкових пільг в окремих країнах Заходу є пряме зменшення оподаткованого прибутку на повний або частковий обсяг витрат підприємств на інвестиційні цілі й науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи. Подібні пільги на різні строки і у різних розмірах використовуються в США, Канаді, Великобританії, Італії, Бельгії, Німеччині, Угорщині і в деяких інших державах [9].

Друга за масштабами форма, застосовуваних податкових пільг – зменшення самого податку на прибуток на величину цих пільг. Подібна форма іменується податковим кредитом. Звичайно, в розвинених країнах використовують декілька видів податкових кредитів. Найпоширеніший з них так званий інвестиційний кредит, тобто відрахування з податку на прибуток певної частини інвестиційних витрат підприємств. Головною метою його є стимулювання розширення парку обладнання та заміна застарілого. На теперішній час інвестиційний кредит досить широко використовується в ряді країн. Застосування деяких видів податкового кредиту в зарубіжних країнах [9–11] та ін. наведено в табл. 2.

Таблиця 2

Застосування податкових кредитів в зарубіжних країнах

Країна	Види витрат, за яких застосовується податковий кредит
Англія	У вигляді податкового кредиту підприємствам дозволено використати 10 % і більше корпоративного податку для фінансування заздалегідь обговорених законом інвестицій
Франція	Передбачено прями вирахування з податку: 10 % від приросту інвестицій в розвиток виробництва 50 % від приросту вкладень в наукові дослідження інвестиційний податковий кредит надається на рівні 25 % приросту витрат компаній на НДДКР порівняно з попереднім роком
Італія	Вирахування з податку: на інвестиції у інновації в розмірі 50 % приросту господарського доходу порівняно з попереднім роком, якщо цей приріст перевищує 15 %, але менше самого розміру інвестицій на інвестиції в розмірі 50 % в нові господарчі активи, якщо розмір цих інвестицій вище середнього за останні 5 років податковий кредит в розмірі 25 % доходу від зайнятості, виплаченого знову найнятим працівникам (строк пільги 2 роки)
Нідерланди	У вигляді податкового кредиту дозволено використати 12,5 % витрат підприємств на нове обладнання і виробниче будівництво
Японія	Вирахуванню з податку підлягає 7 % витрат на енергозберігаюче устаткування, устаткування призначене для зменшення забруднення навколишнього середовища
США	Вирахування з податку: 20 % від приросту витрат на НДДКР 20 % витрат на фінансування програм фундаментальних наукових досліджень, що здійснюються за договорами з університетами інвестиційний податковий кредит надається у розмірі 6...10 % загальної вартості інвестицій в устаткування

Ще одна податкова пільга – зменшення ставки податку на прибуток для певних груп підприємців. Специфіка цієї пільги в тім, що випадки, коли зменшення ставки прямо оголошується податковою пільгою, досить рідкі. Звичайно більше низькі ставки податку на прибуток уводяться у вигляді самостійного напрямку податкової політики тих або інших країн нібито незалежно від загальної системи оподаткування [9]. Наприклад, в США знижена ставка податку встанов-

люється в тих випадках, коли підприємство застосовує обладнання, яке працює на альтернативних видах енергії (сонячній, енергії вітру).

Одночасно з податковими пільгами і у поєднанні з ними в багатьох країнах уживають повне звільнення від податків як без зазначення, так і із установленням строків так званих податкових канікул. Цілі, які ставляться країнами при звільненні від податку на прибуток, показані в табл. 3.

Таблиця 3

Звільнення від податку на прибуток в зарубіжних країнах

Країна	Умови за яких підприємство звільняється від податку на прибуток
Франція	Підприємства можуть утворювати тимчасово вільні від податків резерви для закордонних інвестицій
Італія	Нові підприємства, що виникли в деяких відсталих регіонах в 1986 р. звільнені від корпоративного і місцевого податків на підприємницький дохід протягом наступних 10 років (із частковим зменшенням цієї пільги після 31 грудня 1993 р.)
Фінляндія	Періодичне звільнення від податку вживають для стимулювання суднобудування і судноплавства
Бельгія	10-літнє звільненням від корпоративного податку компаній, які збільшують продуктивності праці у разі одночасного збільшення зайнятості і використання виробничих потужностей
Чехія	Великі податкові інвестори (більше 10 млн дол. США протягом 5 років у наукомісткі галузі) можуть відкласти сплату податку на доходи корпорацій на 5 років з початку діяльності

Таким чином, у розвинених країнах у системі оподаткування прибутку існує цілий комплекс різноманітних пільг. Потреба існування податкових пільг інвестиційної спрямованості не заперечується в працях українськими науковцями, які досліджують проблеми розвитку української економіки. Систему податкових пільг слід, на нашу думку, раціоналізувати в наступних напрямках.

Фінансові ресурси, зекономлені за рахунок пільг, доцільно акумулювати на спеціальних банківських рахунках підприємств і використовувати лише на цілі, передбачені даною пільгою (технічне переозброєння виробництва, впровадження енергозберігаючих технологій, використання альтернативних видів енергії та ін.). У разі нецільового використання цих ресурсів підприємства повинні бути позбавлені цих ресурсів шляхом вилучення їх у бюджет держави на спеціальний інвестиційний рахунок. Кошти з цього рахунку мають використовуватися для розвитку пріоритетних галузей, стимулювання НТП.

У загальній сумі пільг переважну частку становлять пільги соціального спрямування. Але не всі пільги досягають своєї соціальної мети. Поряд із запровадженням пільг щодо

інвестицій необхідно замінити всі пільги з податків на прибуток, додану вартість, плату за землю підприємствам за ознакою їх належності до громадських організацій інвалідів на прями асигнування з бюджету на соціальний захист інвалідів.

Сьогодні надання пільг передбачається не лише податковими законами, а й іншими неподатковими законами, а також постановами Кабінету Міністрів. Тому потрібна систематизація податкового законодавства відносно пільг в одному законі «Про пільги», в якому необхідно чітко визначити перелік пільг, які надаються юридичним і фізичним особам на території України по всіх видах податків, критерії надання пільг, порядок і умови їх встановлення і контролю за цільовим призначенням, строки дії.

Як тимчасовий захід з метою зниження податкового тиску на промислові підприємства доцільно звільнити підприємства від оподаткування прибутку, що спрямовується на інвестиції у виробництво, тобто прибуток спрямований на капіталовкладення виробничого призначення оподатковувати податком за нульовою ставкою. Це дозволить послабити податковий тиск на виробників і збільшити інвестиції в реальний сектор економіки.

Висновок

Стимулювання економічного розвитку промислових підприємств засобами податкового регулювання, беручи до уваги результати їх діяльності на даному етапі розвитку національної економіки, на думку автора, можливо такими шляхами:

1. Потрібно удосконалення структури оподаткування, яка визначається співвідношенням прямих і непрямих податків, шляхом зниження питомої ваги непрямих податків.

2. Зниження податкового тиску на промислові підприємства можливе за рахунок диференціації податку на прибуток залежно від виду діяльності та розміру одержаного прибутку.

3. Необхідна систематизація податкового законодавства відносно пільг в одному нормативно-правовому акті.

4. Потрібно з моменту запровадження змін у податкове законодавство мінімум три роки не змінювати ставки, пільги та правила оподаткування.

5. Кожна пільга повинна мати цільове призначення щодо використання коштів і повинна мати певний термін дії, на який вона впроваджується.

6. Щоб підприємства могли планувати господарську діяльність і могли оцінювати ефективність своїх поточних або перспективних рішень потрібна відносна стабільність і передбачуваність податкової політики держави.

Повне скасування пільг зовсім не розв'язує проблем у сфері оподаткування, тому що чинної альтернативи пільгам у податковій практиці немає. Тому подальшим етапом досліджень відносно стимулювання промислових виробництв має бути розробка методики оцінки впливу стимулюючих чинників податкового державного регулювання на результати господарювання підприємств, за допомогою якої можна бути встановити доцільність введення і використання термінових податкових пільг.

З метою досягнення результативності податкового регулювання і стимулювання економіки (особливо в період спаду) необхідно постійно коригувати і вдосконалювати податкову систему з урахуванням конкретної економічної ситуації в країні.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

1. Статистичний щорічник України за 2004 рік / За ред. О. Г. Осауленка; Відп. за вип. В. А. Головки // Держкомстат України. – К.: Видавництво «Консультант», 2005. – 590 с.
2. Звіт про результати роботи Міністерства фінансів України за III квартал 2005 року // <http://www.minfin.gov.ua/>
3. Економіка України. Деякі підсумки та узагальнення. Економічний меморандум // Економіст, – 2005. – № 2. – С. 25–31.
4. Задерей Н. Інвестиції в очікування // Галицьки контракти, – 2005. – № 27. – С. 18–19.
5. Соціально-економічне становище України за січень-жовтень 2005 року // <http://www.ukrstat.gov.ua/>
6. Іщук С. Податкові важелі стимулювання економічного розвитку промислових підприємств України // Регіональна економіка. – 2002. – № 4. – С. 76–81.
7. Смирнов К. Спроби стимулювати виробництво і розвиток економіки шляхом надання пільг обернулися серйозними втратами для бюджету // Галицьки контракти, – 2005. – № 11. – С. 22–23.
8. Лютий І. О. Податки на споживання в економіці України / І. О. Лютий, А. Б. Дрига, М. О. Петренко. – К.: Знання, 2005. – 335 с.
9. Никитин С. Налоговые льготы, стимулирующие предпринимательскую деятельность в развитых странах Запада / С. Никитин, А. Никитин, М. Степанова // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 11. – С. 48–56.
10. Скворцов Н. Н. Налоговый менеджмент: стратегия и тактика: В 10 кн. Кн.1. От стагнации к стабилизации. Практ. рук. / Под ред. В. П. Давыдовой. – К.: Вища шк., 2002. – 222 с.
11. Крисоватий А. І. Податковий менеджмент: Навчальний посібник / А. І. Крисоватий, А. Я. Кізима. – Тернопіль: Карт-бланш, 2004. – 304 с.

Надійшла до редколегії 14.02.05.